

AZƏRBAYCANDA TƏHSİL ƏNƏNƏLƏRİ VƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİ

Mübariz Ağalarlı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AMEA A.A Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
mubariz.aqalar@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, təhsil ənənələri, Qarabağ, Şuşa

Xülasə

Azərbaycan tarixən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olaraq regionun elm, təhsil, mədəniyyət mərkəzləri sırasında aparıcı rola malik olmuşdur. Azərbaycanın qədim tarixə, mədəniyyətə malik olması Qobustan, Oğlanqala, Kültəpə daş kitabələrində özünü aydın göstərir. Azərbaycanın qədim tarixə söykənən elm və təhsil ənənələri sonrakı dövrlərdə də Azərbaycanın sosial-mədəni həyatının inkişafına və təhsil sisteminin formalaşmasında təməl rolunu oynamışdır. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi də tarixi inkişafın bütün mərhələlərində istər geosiyasi, istərsə də iqtisadi baxımdan olduca böyük əhəmiyyət daşıyaraq bu bölgənin ictimai-siyasi mühitinin və sosial-mədəni həyatının formalaşmasında xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ regionun ictimai həyatının və sosial-mədəni mühitinin təşəkkülündə Şuşa şəhərinin rolu olduqca böyükdür. Xüsusilə də, XVIII əsrdən etibarən başlayaraq Şuşa şəhərinin sosial-mədəni həyatında baş verən intibah prosesi təkcə bu şəhərlə hüdudlanmamış, Azərbaycanın digər bölgələrinin elm-təhsil və mədəni inkişafına da ciddi surətdə təsir etmişdir.

ТРАДИЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ГОРОД ШУША

Мубариз Агаларлы

Ключевые слова: Азербайджан, образовательные традиции, Карабах, Шуша

Резюме

Исторически Азербайджан, как один из древних очагов цивилизации, занимал ведущее место среди центров науки, образования и культуры региона. О том, что Азербайджан имеет древнюю историю и культуру, ясно свидетельствуют каменные надписи Гобустана, Оглан-

гала и Кюльтепе. Научные и образовательные традиции Азербайджана, основанные на древней истории сыграли фундаментальную роль в развитии общественно-культурной жизни Азербайджана и становлении системы образования в более поздние периоды. Также Карабахский регион Азербайджана на всех этапах исторического развития неся довольно большое значение как с геополитической, так и с экономической точки зрения отличался особой значимостью в формировании общественно-политической среды и социокультурной жизни этого региона. Следует отметить, что роль города Шуша в формировании общественной жизни и социокультурной среды Карабахского региона очень велика. Особенно, ренессансный процесс, происходивший в социально-культурной жизни города Шуша, начиная с XVIII века, не только ограничился этим городом, но и серьезно повлиял на научное, образовательное и культурное развитие других регионов Азербайджана.

TRADITIONS OF EDUCATION IN AZERBAIJAN AND CITY OF SHUSHA

Mubariz Aghalarli

Keywords: Azerbaijan, educational traditions, Karabakh, Shusha

Summary

Historically, Azerbaijan, as one of the ancient centers of civilization, had a leading role among the science, education, and culture centers of the region. The fact that Azerbaijan has an ancient history and culture is evident in the stone inscriptions of Gobustan, Oglangala, and Kultepe. Science and education traditions of Azerbaijan, based on ancient history, played a fundamental role in the development of socio-cultural life of Azerbaijan and formation of education system in later times. The Karabakh region of Azerbaijan was chosen for its special importance in the formation of the socio-political environment and socio-cultural life of this region, carrying great importance both from the geopolitical and economic point of view at all stages of historical development. It should be noted, role of the city of Shusha has been great in the development of public, socio-cultural environment of in the Karabakh region. Especially the city of Shusha, starting from the 18th century it has had a serious impact on the socio-cultural, scientific and educational development process of other regions of Azerbaijan.

Azərbaycan tarixən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olaraq regionun elm, təhsil, mədəniyyət mərkəzləri sırasında aparıcı rola malik

olmuşdur. Azərbaycanın qədim tarixə, mədəniyyətə malik olması Qobustan, Oğlanqala, Kültəpə daş kitabələrində özünü aydın göstərir. Bu mədəniyyət nümunələri Azərbaycanın daha yüksək və fərqli mədəniyyət beşiklərindən biri olduğunu təsdiq edir. Azərbaycan həm də qədim sivilisasiyanın beşiyidir. Bunu Azərbaycanın ən qədim boğlgələrindən biri olan Qarabağda formalaşmış Quruçay mədəniyyəti də təsdiq edir.

Tarixin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycanın cənubunda Manna, Midiya, Atropatena, şimalında isə Albaniya dövlətləri ölkənin ictimai-siyasi və mədəni inkişafında mühüm rol oynamışdır. Miladdan əvvəl I minilliyin başlanğıcında Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim etnosların bir hissəsini mənşəlilər təşkil edirdi. Mannada elmin və təhsilin inkişafı üçün ən vacib şərt olan yazı mədəniyyəti mövcud idi. Tibb, astronomiya və həndəsəyə aid biliklər xüsusi gil lövhəciklərdə mixi yazı ilə həkk olunurdu. Qədim Aşşur mənbələrində belə yazıların mövcudluğundan xəbər verilir və “Mannalı katib yazacaq...” ifadəsi işlədilir. Dəqiq həndəsi hesablamalar Manna memarlarına şəhərlər salmağa, saraylar və möhtəşəm qalalar inşa etməyə imkan verirdi [8, s. 11-12].

Midiya dövlətində də elmə və savada böyük əhəmiyyət verilir. Ehtimal edilir ki, onlar dünyanın ən qədim əlifbalarından olan “arami” (Qədim Suriya) əlifbasından istifadə edirdilər. Roma və yunan mənbələri Midiyada yazılı ədəbiyyatın və kitab mədəniyyətinin olmasından xəbər verir. E.ə. VI -V əsrlərdə yunan alimləri Midiya məqallarının təlimindən bəhrələnmişlər.

Qədim və ilkin orta əsrlərdə Azərbaycan, Orta Asiya, On Asiya, Əfqanıstan və bir sıra başqa ölkələrdə zərdüştilik dini yayılmağa başladı. Zərdüştilik dininin əsasları “Avesta” (Qanun) kitabında öz əksini tapmışdır.

“Avesta” tarixi, dini, ədəbi abidə kimi e.ə. X-VI əsrlərdə formalaşmış, sonralar xeyli dəyişikliyə uğramışdır. “Avesta” da qədim Azərbaycanda yaşayan xalqların dini-fəlsəfi, mənəvi-əxlaqi, ictimai-siyasi görüşləri əks olunmuşdur. “Avesta”da təlim-tərbiyəyə də geniş yer verilir. Burada göstərilir ki, “təhsil almaq məqsədilə yanına gəlib sənə müraciət edən şəxsin kimliyindən asılı olmayaraq onu qəbul et və istədiyini ona öyrət” [8, s. 13].

Orta əsrlər dövrünün tədqiqatçısı Abdulla Fazili “Atropatena” əsərində V.Ceksona istinadən yazır ki, “Avesta”da ataların övladlarını tərbiyə etməsinə dair xüsusi fəsil mövcud olmuşdur. Burada təlim-tərbiyənin növü, tərbiyəçi və müəllimlərin işinin xüsusiyyətləri izah edilmişdir. Lakin tarixi hadisələr nəticəsində bu fəsil aradan çıxmış, bizə yalnız həmin fəslin xülasəsi gəlib çatmışdır. Orada deyilir: “Təlim-tərbiyə varlığın bünövrəsi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hər bir şəxs müəllim və tərbiyəçilərin vasitəsilə yazıb oxumağa həm də özünün sağlamlığına ciddi fikir verməlidir. Yalnız bu yolla insanlar yüksək məqsədə çata bilərlər”.

“Avesta”da insanların yüksək məqsədə, məqama çatmasında müəllimin roluna yüksək qiymət verilir: “Pis müəllim şüuru korlar. Sözün mənasını çatdırmaz. Aqlın inkişafını dayandırar, təlim-tərbiyəni fəsada çevirər. Nəticədə, həyatın təbii axınına və gözəlliyinə zərər yetirər”.

Zərdüşt müəllimlərlə yanaşı, alimlərin də cəmiyyətdəki istiqamətverici rolunu düzgün qiymətləndirirdi: «Çalışın ki, alim və cahil arasında fərq qoyasınız. Alimlər həyatın yol göstəriciləridir”.

Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlər dövründə mövcud olmuş aparıcı dövlətlərindən biri də Atropatena dövləti olmuşdur. Atropatena dövlətinin özünəməxsus dili, yazısı, adət və ənənəsi var idi. Ehtimal edilir ki, Atropatenedə məktəb təhsilində arami mənşəli pəhləvi əlifbasından istifadə olunurdu. Lakin bu ərazilərdə qədimdən türksoylu etnosların yaşaması amili atropatenalılardan türkmənşəli yerli əlifbadan istifadə etməsi ehtimallarını da gücləndirir.

Bu dövrdə Azərbaycanda dünyəvi elmlər də inkişaf edirdi. Həmin dövrdə mövcud olmuş əsas elmi peşələrin adları “Tanserin məktubu” adlı qaynaqda sadalanır: “Katiblər, məktub və sənədləri tərtib edənlər, hesab üzrə mütəxəssislər, həkimlər, coğrafiyaşünaslar və astroloqlar” [4, s. 538].

Atropatena dövlətində zadəganların uşaqları ilk təhsilini evdə alır, 7 yaşından sonra isə onları məktəbə göndərirdilər. Məktəbdə tibb, hesab, coğrafiya, musiqi, astronomiya elmləri tədris olunurdu. Hakim sinfin uşaqları 16 yaşından başlayaraq müvafiq ixtisas təhsili alırdılar.

Azərbaycanın şimalında yaranan qədim dövlətlərdən biri olan Alban dövlətində də elm və təhsilin inkişafına ciddi fikir verilirdi. Məlumdur ki, xristian dini Güney Qafqazda, o cümlədən Albaniya dövlətində yeni eranın ilk əsrlərindən yayılmağa başlamışdı. 313-cü ildə Alban çarı Urnayr xristianlığı Albaniyanın dövlət dini elan etdi. Azərbaycanın şimal hissəsində xristian məktəbləri yarandı. Güney Qafqazın əhalisindən xristian dinini qəbul edənlər bu məktəblərdə təhsil alırdılar. Albaniyada məskunlaşmış xəzər, sabir, hun və başqa türk tayfaları runi əlifbasından istifadə edirdilər. Bu əlifba ilə bütün türk xalqlarının mədəni irsi olan Orxon-Yenisey abidələri yaradılmışdı. Runi yazılardan başqa, türklərin bir qismi uyğur yazılarından istifadə edirdilər. Onlarda kitab mədəniyyəti də mövcud idi. IV əsrdə Qafqaz albanlarının 52 hərfdən ibarət əlifbası meydana gəldi. Əlifbanın yaradılmasından sonra Albaniyada məktəblər açıldı. Bu məktəblərdə zadəganların və ruhanilərin uşaqları oxuyurdu. Həmin məktəblərdə oxuyan şagirdlər aylıq təqaüd və gündəlik yeməklə təmin edilirdilər [11, s. 313].

Alban tarixçisi Musa Kalankatlının VII əsrdə yazılmış “Albaniya tarixi” əsərində göstərilir ki, “Albaniya hökmdarı Vaçaqanın əmri ilə bir kənd məktəbi təsis edilmişdi. Həmin kənddə olarkən bu məktəbə tez-tez gedir, bəzilərinin əlində yazı lövhəsi, digərlərində idtab olan şagirdlərin ucadan oxumaları ilə

marqlanarmış”. Həmçinin “Albaniya tarixi” əsərində Albaniyanın bir neçə kəndində mövcud olan məktəblərin adı çəkilir.

Albaniyada yaşayan türk tayfalarının kahinləri (şamanları) müxtəlif biliklərə malik idilər. Onların bir qismi xristianların dini-fəlsəfi ideyalarını mənimsəmiş, bir qismi isə qədim türk tanrıçılığına sadıq qalmışdılar. Cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər sonralar yeni ictimai baxışların meydana gəlməsinə səbəb oldu. VI-VII əsrlərdə azərbaycanlı alim və tələbələrin bir qismi Xuzistan vilayətində yerləşən və əsası yunanlar tərəfindən qoyulmuş dünya şöhrətli Cündişapur (Qondişapur) akademiyasında təhsil alır və işləyirdilər [8, s. 16].

VII əsrin ortalarından başlayan ərəb işğalları Yaxın və Orta Şərqi sosial-iqtisadi və mədəni həyatında köklü dəyişikliklər yaratdı. Sasani imperiyası süqut etdikdən sonra (651) ərəblər vaxtilə bu imperiyanın tabeliyində olan ölkələri, geniş ərazili yeni imperiyanın - ərəb xilafətinin tərkibinə qatdılar. Çox keçmədən Atropatena və Albaniya xilafətin tərkibinə qatıldı.

X əsr ərəb tarixçisi ət-Təbərinin “Tarix” əsərində Əməvi xəlifəsi Müaviyə bir dəfə qədim tarixə bələd olan yəmənli Abid İbn Şəriyyəyə belə sual verir: “Türklər və Azərbaycan nə deməkdir? Abid cavab verir: - Azərbaycan qədim türklərin yaşadığı ölkədir” [5, s. 203].

Dövrün tədqiqatçısı Ramil Ağayev qeyd edir ki, “Ərəbdilli müəlliflərin əsərlərində verilən məlumatlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, artıq Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycan dedikdə həm Araz çayından cənubdakı ərazilər, həm də Arran və Şirvan torpaqları da daxil olmaqla, Araz çayından şimaldakı Dərbəndə qədər olan ərazilər başa düşülürdü. Bir sözlə, tarixi Azərbaycan torpaqları cənubda Zəncandan başlayaraq, şimalda Dərbəndə qədər, şərqdə Xəzər dənizinin sahillərindən başlayaraq, qərbdə Tiflis şəhəri, Van gölü, Dəclə çayı yaxınlığınadək olan əraziləri əhatə etmişdir [2, s. 41].

Azərbaycanın xilafət tərkibinə qatılması ilə vahid etnik-siyasi coğrafiyanın, sosial-mədəni və mənəvi mühitin yaranması, Azərbaycan xalqının formalaşması prosesini sürətləndirdi və VII-IX əsrlərdə Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi baş çatdı. Eyni zamanda vahid siyasi coğrafiya, türk-azərbaycan xalqının formalaşması, Azərbaycanda sosial-mədəni həyatın bütövlüyünü təmin etdi və elmin, təhsilin inkişafına ciddi təkan verdi.

Xilafət dövründə Azərbaycanda yerli əlifbalar (alban və atropatena əlifbaları – M.A.) ərəb əlifbası ilə əvəz olundu. Həmçinin İslamaqədərki Azərbaycan mədəniyyəti ilə İslam dövrü mədəniyyətinin sintezindən yeni bir Azərbaycan mədəniyyəti formalaşdı. Bu mədəniyyət uzun illər ümummüsəlman mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı öz spesifikasını saxlamaqda davam edirdi.

Azərbaycanda əhalinin islam dinini qəbul etməsi ilə burada ümumtürk mədəniyyətinin islam mədəniyyəti ilə sintezindən yaranan daha inkişaf etmiş türk (Azərbaycan) - islam mədəniyyəti formalaşdı. Azərbaycan türkləri islam mədəniyyətinin nailiyyətlərinə yaradıcı mövqedən yanaşaraq həyatın bütün sahələrində böyük nailiyyətlər əldə etdilər. Ərəb dili bu mədəniyyətin mühüm amili idi. “Quran”ın dili Atlantik okeanından Hindistana qədər uzanan geniş bir ərazidə ona etiqad edən xalqların mədəniyyət və elm dili olmuşdu. İslam dininin yaratdığı mədəniyyətdə elmə və elmi axtarışlara böyük əhəmiyyət verilir. İngilis şərqşünas alimi U.M. Uott “Orta əsr Avropasına islamın təsiri” kitabında bu mərhələyə yüksək qiymət verərək yazırdı ki, şərq alimlərinin tədqiqatları olmasaydı, Avropada elm və fəlsəfə belə sürətlə inkişaf edə bilməzdi. Mübaliğəsiz demək olar ki, IX-XIV əsrlərdə islam dünyası bəşəriyyət sivilizasiyasının zirvəsini təşkil edirdi. Ən böyük mədrəsələr (universitetlər), rəsədxanalar, xəstəxanalar, əczaxanalar və kitabxanalar məhz müsəlman Şərqində yerləşir, ən güclü alimlər burada çalışırdılar. Dövrün bəşəri, insani problemlərinə münasibətdə, dünyəvi məsələlərin öyrənilməsində Şərq alimləri xeyli irəli getmişdilər. Qərbdə dünyəvi elmlərin qadağan edildiyi, yalnız dini elmlərin öyrənilməsi bir dövrdə Şərq intibahı Qərbə ciddi təsir göstərmişdir. ABŞ şərqşünası Q.E. Qrünebaum isə yazır ki, elm, memarlıq, tikinti, gəmiçilik və s. sahələrdə Avropa həmişə Şərqə borcludur. Bu gün alimlər Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin bir-birini qarşılıqlı zənginləşdirməsi ideyasına üstünlük versələr də, əslində, Qərb mədəniyyətindən daha çox Şərq mədəniyyəti Qərbə güclü təsir göstərmişdir. İslam mədəniyyətinin “dörd dirək” ideyası orta əsrlərdə Avropa universitetlərinin qapısı üstünə yazılıb vurulmuşdu: “Dünya dörd dirək üzərində durur: alimlərin hikməti, böyüklərin ədaləti, dindarların ibadəti və qəhrəmanların şücaəti” [8, s. 18-19].

VIII əsrdən etibarən Azərbaycan ərazisində təcridcən müsəlman məktəbləri yayılmağa başladı. Azərbaycanda ilk müsəlman məktəbinin açılışı VIII əsrin birinci yarısına təsadüf edir (12).

Xilafətin bütiin ərazilərində, o cümlədən Azərbaycanda yeni elm sahələri inkişaf edib təkmilləşdikcə müasir tədris müəssisələrinin yaranması həyatı zərurətə çevrilirdi. Belə müəssisələrdən biri də mədrəsələr (ərəbcə - öyrədilən yer deməkdir) idi. Mədrəsələrin yaranmasının əsas səbəbi elmi müzakirələrin keçirilməsi üçün müvafiq yerlərin olmaması idi. Çünki məsciddə bu cür müzakirələrin aparılması ədəb normalarına uyğun gəlmirdi. Mədrəsələr ikipilləli olurdu: orta təhsil verən və ali təhsil verən mədrəsələr.

Mədrəsədə əvvəlcə ərəb dilçiliyinin əsasları öyrədilir, daha sonra digər dünyəvi elmlər (filologiya, riyaziyyat, astronomiya) tədris olunurdu. Mədrəsəyə, əsasən yaşı 20-yə qədər olan gənclər qəbul edilirdi. Təhsil müddəti dörd il idi. Mədrəsəyə tutduğu ictimai mövqedən asılı olmayaraq, hər kəs qəbul olunurdu. Tələbələrə yemək, paltar və yataqxana verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XII əsrdə Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində fəaliyyət göstərən mədrəsələr arasında Naxçıvan mədrəsələri diqqəti daha çox cəlb edir. Həmin mədrəsələr haqqında ilk məlumat XIII əsrdə naməlum müəllif tərəfindən yazılmış, “Əcaib əd-dünya” adlı kitabda təsadüf edilir. Burada yazılır: “Naxçıvan Azərbaycanda böyük və abad bir şəhərdir və orada çoxlu saraylar, mədrəsələr tikilmişdir... Naxçıvanda olan imarət, məscidlər və mədrəsələr heç bir kənd və şəhərdə yoxdur”. Digər bir sənəddə 1186-cı ildə Naxçıvanda Möminə Xatun üçün tikilmiş məqbərənin vəqflərinə daxil olan iki mədrəsədən bəhs olunur [8, s. 26-27].

Azərbaycanın bir çox şəhərlərində mədrəsələr fəaliyyət göstərsə də, Marağa şəhəri XIII əsr təhsil şəbəkəsində xüsusi yer tuturdu. Belə ki, Marağa şəhərində mədrəsələrin sayı daha çox idi. Nəsirəddin Tusinin yaratdığı və 15 ildən artıq rəhbərlik etdiyi Marağa rəsədxanası riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə və bir çox digər elm sahələri üzrə dövrünün tanınmış alimlərinin elmi və pedaqoji fəaliyyətlərini birləşdirən nümunəvi tədris və elm ocaqlarından biri idi. Bəzi mənbələrin göstərdiyinə görə, burada 400 min cildlik əlyazma saxlanılırdı. Marağa rəsədxanasında Azərbaycan alimləri Fəxrəddin Marağayi və Şəmsəddin Şirvani, əslən tiflisli olan Fəxrəddin İxlati və eləcə də Yaxın və Orta Şərqi ölkələrindən, Çindən gəlmiş alimlər çalışırdılar. Rəsədxanada elmi risalələr (traktatlar), ulduzlu səmanın xəritəsi, ulduz kataloqları tərtib olunurdu. Burada yazılmış əsərlər latın dilinə tərcümə olunaraq Avropada nəşr edilirdi. Marağa rəsədxanası başqa ölkələrdə astronomiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. O, Özbəkistandakı Uluqbəy rəsədxanası və məşhur Pekin rəsədxanası üçün nümunə rolunu oynamışdır.

Artıq XIV əsrdə bəzi mədrəsələrin nəzdində rəsədxana, müalicə evləri və elmi kitabxanalar təşkil edilmişdi. Belə təhsil ocaqları, əslində dövrün tanınmış alimlərinin elmi-pedaqoji fəaliyyətlərini birləşdirən mərkəzlər idi. Buna misal olaraq, “Şənb-i Qazan”, “Rəb-i Rəşidi” və “Sultaniyyə” mədrəsələrini göstərmək olar. Təbrizdə tikintisi 1302-ci ildə başlanmış “Şənb-i Qazan” təhsil müəssisəsi kompleksi - məscid, xanəgah (şeyxin rəhbərliyi ilə dərvişlərin yaşadığı və ibadət etdikləri yer), iki mədrəsə, dar-üş şəfa (xəstəxana), rəsədxana, kitabxana, kitabları və rəsədxana cihazlarını təmir edən emalatxana, məktəbxana, körpələr evi, mədəni məişət ocaqları və müdiriyyət evindən ibarət olmuşdu [13, s. 35-36].

XIII-XIV əsrlərdə böyük elm və təhsil ocağı olan “Rəb-i Rəşidi” təhsil kompleksi Fəzlullah Rəşidəddinin (1247-1318) təşəbbüsü ilə Təbriz yaxınlığında təşkil edilmişdi. “Rəb-i Rəşidi” universitet şəhərçiyi tipində tikilmiş elm və təhsil müəssisəsi idi. Burada din, fəlsəfə, təbiət, nücum və tibb şöbəsi fəaliyyət göstərirdi. “Rəb-i Rəşidi” də 7 min tələbə təhsil alırdı ki, onların da təhsil-tərbiyəsi ilə 450-dən çox müəllim məşğul olurdu. Tələbələrdən 1000 nəfəri azərbaycanlı idi, digərləri isə müxtəlif Şərqi ölkələrindən gəlmişdi.

Burada Çin, Hindistan, Misir və Suriyadan cəlb edilmiş yüksək səviyyəli mütəxəssislər də çalışırdı.

XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycan şəhərlərində yeni təhsil ocaqları və mədrəsələr açıldı. 1301-ci ildə Bakıdakı Cümə məscidinin yanında tikilmiş mədrəsə buna misaldır [3, s. 172].

XV-XVI əsrdə Azərbaycanda məktəb və mədrəsələrin, kitabxanaların sayı artdı. Xüsusilə də, Şah İsmayıl Xətəinin dövründə yeni məktəb və mədrəsələrin açılması ilə yanaşı, həm də klassik əsərlər toplandı, xəttatlar hazırlandı, nadir kitabların üzü köçürüldü və bu kitablara çoxlu miniatürlər çəkildi. Şah İsmayılın Azərbaycanda yaratdığı rəssamlıq məktəbi Seyid Əhməd Behzat, Ağa Mirək Təbrizi, Əli Nəqqaş kimi məşhur rəssamlar yetirdi. O dövrdə musiqi sahəsində də böyük nailiyyətlər əldə edildi.

Övliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsərində verdiyi məlumata görə, XVII əsrdə Azərbaycan ərazisində 1200 ibtidai məktəb və 100 mədrəsə (orta və ali məktəb) var idi. Orta hesabla hər məktəbdə 50 -100 nəfərə qədər şagird, hər mədrəsədə isə yüzlərlə və bəzi halda isə 1000-dən artıq tələbə təhsil alırdı. “Səyahətnamə” əsərində göstərilir ki, 1647-ci ildə Təbrizdə 600 ibtidai məktəb və 47 mədrəsə var idi. Mədrəsələrdə həm dini, həm də dünyəvi elmlər öyrədilirdi. Ərdəbil, Marağa, Gəncə kimi şəhərlərdə dini məktəblər və mədrəsələr açılmışdı. Marağa rəsədxanası bərpa edilmişdi. (6).

XVII-XVIII əsr Azərbaycan tarixində milli məktəb və maarifin inkişafını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Bu dövrdə ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dili də öz milli hüququna yiyələnmiş, istifadə dairəsi genişlənmişdi.

XVIII əsrdə Azərbaycan dili elmdə daha geniş istifadə olunmağa başlandı. Məhəmməd Həsən xan Müştəq, Məhəmməd Zari, Arif Təbrizi, Arif Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Baba Şirvani, Xəstə Qasım, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif və digərləri təhsil və maarif sahəsindəki tənəzzülü aradan qaldırmaq üçün əllərindən gələni edirdilər. Molla Vəli Vidadinin Cəbrayılın Çələbilər kəndində, Molla Pənah Vaqifin Şuşanın Saatlı məhəlləsində açdığı məktəb yerli əhalinin təhsilə cəlb olunmasında əhəmiyyətli rol oynadı

XIX əsrdə “Gülüstən” (1813) və “Tiirkənçay” (1828) sazişlərinə əsasən, Azərbaycan iki yerə bölündü: Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının, Cənubi Azərbaycan isə Qacarlar dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Şimali Azərbaycan islam-türk dünyasında gedən proseslərdən ayrıldı, Şərq ölkələri ilə çoxəsrlik əlaqələr qırıldı. Rus-Avropa elmi-mədəni fikri Şərq xarakterli Azərbaycanın mədəni, ictimai tərəkürünü üstələdi. Azərbaycanda təhsilə dair çar Rusiyasının həyata keçirdiyi siyasət Qafqazda, xüsusilə, Güney Qafqazda apardığı siyasətin tərkib hissəsi olmaqla, daha sərt xarakter daşıyırdı. Bu siyasət elə qurulmuşdu ki, təhsilin əsas məqsədi yerlərdə, dövlət idarələrində işləyə biləcək qulluqçular - məmurlar hazırlanmasına xidmətdən irəli getməsin,

imperiya daxilində yaşayan xalqların milli-mənəvi dəyərləri, adət və ənənəsi, mədəniyyəti inkişaf etməsin, “çar ata”ya sədaqətli təbəələr tərbiyə edilsin. Qafqazda tətbiq edilən ümumi ruslaşdırma siyasəti ilə bərabər, azərbaycanlıların gələcəkdə xristianlaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulurdu. Məhz bu spesifikasiyalar çar Rusiyasının Azərbaycanda həyata keçirdiyi təhsil siyasətinin mühüm istiqamətlərini təşkil edirdi. Çarizm Azərbaycanda ruslaşdırma siyasətini iki istiqamətdə həyata keçirirdi: 1) üləmaları, mollaları və əfəndiləri idarələrdə məmur vəzifələrinə təyin edərək, öz xidməti qulluqçusuna çevirmək; 2) azərbaycanlı uşaqları rus məktəblərində oxudub, onlardan rus təbiətli “uçitellər” hazırlamaq [1, s. 40].

Azərbaycan xalqını müstəmləkəçilik rejiminə alışdırmaq və xristianlaşdırmanı həyata keçirmək üçün təhsili ruslaşdırma siyasətinə tabe etmək zəruri idi. Millətin ruhuna, təfəkkür tərzinə zidd olan bu ideyanın gerçəkləşdirilməsi məqsədilə XIX əsrin 30-cu illərində Güney Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Avropa Rusiyasındakı məhəllə məktəbləri tipli qəza məktəblərinin ilkin layihələri meydana gəldi. Çar Rusiyasının 1829-cu və 1835-ci illərdə təsdiq etdiyi “Zaqafqaziya məktəblərinin əsasnaməsi”nə uyğun olaraq, əhali arasında rus dilini yaymaq, onlara ibtidai təhsil vermək məqsədilə Şuşa (1830), Nuxa (Şəki) (1831), Bakı (1832), Gəncə (1833), Naxçıvan (1837) və Şamaxıda (1838) qəza məktəbləri açıldı.

Çox keçmədi ki, çar hökuməti yerli əhalidən rus dilini bilən ruhani şəxslər hazırlamaq Şərq dillərini bilən və mütləqiyyətə sadıq məmurlar yetişdirmək məqsədilə müsəlman məktəbləri açmaq məcburiyyətində qaldı. 1848-ci ildə Tiflisdə ilk müsəlman məktəbi olan Əliyyə (şiə), 1849-cu ildə isə Öməriyyə (sünni) məktəbləri açıldı. Bu məktəblərin proqramında dini elmlərin tədrisi böyük yer tuturdu. Yerli əhali tərəfindən rəğbətlə qarşılanan bu tip məktəblər sonralar Gəncə, Şuşa, Nuxa (Şəki), Şamaxı, Bakı şəhərlərində, Salyan, Lənkəran və Zaqatalada təşkil edildi. Bu tip məktəblərin açılması çarizmin milli ucqarlarda mövqeyinin möhkəmlənməsinə xidmət etsə də, azərbaycanlılara məxsus məktəblərin təşkili sahəsində mütərəqqi bir addım idi. Lakin müsəlman məktəbləri kütləvi təhsil məktəblərinə çevrilə bilmədi. Çarizmin maarif məmurları çalışırdılar ki, azərbaycanlı uşaqlar müsəlman məktəblərində deyil, digər dövlət məktəblərində oxusunlar. Bir faktı da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, onların ayrı-ayrılıqda təşkil etdikləri “şiə” və “sünni” məktəbləri çox zərərli və qorxulu bir təmayülün yaranmasından xəbər verirdi [8, s. 43].

Bu dövrdə Qarabağ bölgəsində və Şuşa Şəhərində də elm-təhsil inkişaf etməkdə idi. Məlumdur ki, Qarabağ regionun ictimai həyatının və sosial-mədəni mühitinin təşəkkülündə Şuşa şəhərinin rolu olduqca böyükdür. Xüsusilə də XVIII əsrdən etibarən başlayaraq Şuşa şəhərinin sosial-mədəni həyatında baş verən intibah prosesi təkcə bu şəhərlə hüdudlanmamış, Azərbaycanın digər

bölgələrinin elm-təhsil və mədəni inkişafına da ciddi surətdə təsir etmişdir. Azərbaycanın Şimal hissəsi çar Rusiyası tərəfindən 1828-ci ildə işğal olunduqdan sonra işğalçı rejimin sosial-mədəni həyatda həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasəti cəmiyyətin ictimai və mədəni mühitinə ciddi zərbə vurdu. Bu baxımdan Azərbaycan xalqını müstəmləkəçilik rejiminə alışdırmaq və xristianlaşdırmanı həyata keçirmək üçün təhsili ruslaşdırma siyasətinə tabe etmək zəruri idi. Millətin ruhuna, təfəkkür tərzinə zidd olan bu ideyanın gerçəkləşdirilməsi məqsədilə XIX əsrin 30-cu illərində Güney Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda dünyəvi xarakterli ibtidai sinif məktəbləri - qəza məktəblərinin ilkin layihələri meydana gəldi. Çar Rusiyasının 1829-cu və 1835-ci illərdə təsdiq etdiyi “Zaqafqaziya məktəblərinin əsasnamə”sinə uyğun olaraq, əhali arasında rus dilini yaymaq, onlara ibtidai təhsil vermək məqsədilə ilk olaraq 1830-cu ildə Şuşada qəza məktəbi fəaliyyətə başladı. Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərən bu avropa tipli dünyəvi təhsil məktəbi Azərbaycanda dünyəvi təhsil sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 3 sinifdən ibarət olan Şuşa qəza məktəbində şəriət, rus dilinin qrammatikası, coğrafiya, tarix, hesab və həndəsə, yerli dillər, hüsnxət, rəsm və rəsmxət tədris olunurdu. Azərbaycan dili ruslar üçün də məcburi fənn hesab edilirdi. Şuşa qəza məktəbində ənənəvi məktəblərdən (mədrəsə) fərqli olaraq, yeni üsullar tətbiq olunur, dünyəvi elmlər öyrədilirdi. 1860-cı illərin məktəb islahatı nəticəsində bütün sosial təbəqələrdən olan uşaqların ibtidai təhsil prosesinə cəlb edilməsi məqsədilə şəhər məktəbləri yaradıldı. Cənubi Qafqazda və Azərbaycanda yaradılan ilk şəhər məktəbi 1874-cü ildə Şuşa şəhərində fəaliyyətə başlamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda milli şüurun formalaşmasında ictimai-siyasi fikrin və maarifçilik hərəkatının böyük rolu vardır. Maarifçilər və onların ardıcılları dərk edirdilər ki, xalqın maariflənməsi millətin tərəqqisinin ən mühüm şərtidir. 1875-ci ildə Şuşa Xeyriyyə Cəmiyyətinin nəzdində fəaliyyət göstərən qız məktəbi, 1881-ci ildə Şuşa realni gimnaziyası, 1893-cü ildə Şuşa şəhərində fəaliyyətə başlayan Rus-Azərbaycan məktəbi, 1911-ci ildə Şuşa qız məktəbi, 1914-cü ildə Şuşa ali ibtidai məktəb və digər təhsil ocaqları Qarabağ bölgəsində, bütünlükdə isə Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının vüsət almasında müstəsna rol oynamışdır. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Əhməd bəy Ağaoğlu, Yusif Vəzir Çəmənəziminli, Firudin bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Bədəl bəy Bədəlbəyov, Fərhad Ağazadə, Haşim bəy Vəzirov, Azad bəy Əmirov Azərbaycanın bir çox görkəmli ictimai-siyasi xadimləri, pedaqoq və mədəniyyət nümayəndələri Şuşa elm-təhsil mühitinin yetirmələri olmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycanda qadın təhsili sahəsində müəyyən addımlar atıldı, ilk vaxtlar azərbaycanlı qızlar üçün təhsil məhdud dairədə - evlərdə xüsusi şəxslər tərəfindən həyata keçirilirdi. Bakıda Xırdaxanımın, Şamaxıda Güllübəyimmin qız məktəbləri məşhur idi. Azərbaycanın işğalından sonra buraya hərbi və mülki xidmətə göndərilən rusların sayı artdı. Onların təşəbbüsü ilə

1848-ci ildə Şamaxıda ilk rus qız məktəbi açıldı. Bu işin təşəbbüskarı “Müqəddəs Nina” Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti idi. Rus zədəgən mühitində formalaşan bu cəmiyyət Güney Qafqazda rus təsirini artırmaq, rus zadəganlığına xidmət etmək məqsədi daşıyırdı. “Müqəddəs Nina” məktəbində 24 azərbaycanlı qız oxuyurdu [8, s. 46-47].

XX əsrin əvvəllərində təhsilin inkişafına mane olan ciddi problemlər Azərbaycan müəllimlərinin I (1906) və II (1907) qurultaylarında geniş müzakirə olundu. Rusiya müsəlmanlarının birinci (15 avqust 1905-ci il-Nijni Novqorod), ikinci (13-23 yanvar 1906-cı il-Peterburq), üçüncü (10-25 avqust 1906-cı il-Nijni Novqorod) qurultayları azərbaycanlı müəllimlərin də bir araya gəlməsində çox böyük rol oynadı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti xalq maarifinin, elm və mədəniyyətin inkişafını dövlət quruculuğunun təməl prinsiplərindən, ən vacib atributlarından saymaqla, xalq maarifinin məzmun və struktur cəhətdən müstəqil dövlətçilik ənənələrinə uyğun yenidən qurulmasını milli hökumətin əsas vəzifələrindən biri kimi bəyan etdi. Təhsilə, maarifə belə münasibətin nəticəsi idi ki, hələ Tiflisdə yaranan ilk Müvəqqəti hökumət kabinetinin (28.05.1918-17.06.1918) tərkibindəki 9 nazirlikdən biri Xalq Maarif Nazirliyi idi. Birinci Azərbaycan hökuməti kabinetində “Maliyyə və Xalq Maarif Nazirliyi” kimi fəaliyyətə başlayan bu nazirlik sonrakı 4 hökumət kabinetində “Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi» adlandırılmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin I, II, III hökumət kabinetlərində (28.05.1918-14.04.1919) Nəsim bəy Yusifbəyli (1881-1920), IV hökumət kabinetində (14.04.1919-24.12.1919) Rəşid xan Kaplanov (1883-1937), V hökumət kabinetində isə Həmid bəy Şaxtaxtinski (1880 - 1944) xalq maarif nazirləri olmuş, sonuncunun istefasından sonra qısa müddətdə (05.04.1920- 27.04.1920) Nurməhəmməd bəy Şahsuvarov (1883-1958) nazir vəzifəsini icra etmişdir [7, s. 27-30].

Nazirlik yarandığı ilk gündən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən olan təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi məsələsini ön plana çəkdi, ümumi icbari təhsil layihələri hazırladı, kəndlərdə, şəhərlərdə yeni məktəblər açmağa qərar verdi. Ölkədə fəaliyyət göstərən bütün maarif ocaqları, məktəblər onun tabeliyinə verildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin maarif, təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində apardığı siyasətin reallaşdırdığı təxirəsalınmaz tədbirlərin və keçirilməsi nəzərdə tutulan islahatların əsas istiqamətləri, əsasən, aşağıdakılardan ibarət idi: - Azərbaycanda fəaliyyət göstərən maarif müəssisələrinin, təhsil ocaqlarının qısa müddətdə, istisnasız olaraq milliləşdirilməsi.

Ölkənin idarə olunmasını təmin edəcək ali təhsilli mütəxəssislərin hazırlanması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ən çox əhəmiyyət verdiyi sahələrdən biri idi. Bu vəzifənin icra edilməsi istiqamətlərindən biri azərbaycanlı gənclərin dövlət hesabına xarici ölkələrin tanınmış ali

məktəblərinə təhsil almağa göndərilməsi idi. Elə o vaxtdan təhsil tariximizdə azərbaycanlıların xaricdə dövlət səviyyəsində təhsil almasının təmali qoyuldu. Bu məqsədlə Azərbaycan Parlamenti xüsusi komissiya təşkil etmişdi. Komissiyaya deputatlardan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), Mehdi bəy Hacinski, Qarabəy Qarabəyov, Əhməd bəy Pepinov, Abdulla bəy Əfəndiyev (üzvlər) daxil idilər. Komissiyanın gərgin əməyi və ciddi axtarışları ilə xaricə ali təhsil almağa göndəriləcək 100 tələbə seçildi, onların yol xərcləri və təqaüdlərinin həcmi müəyyənləşdirildi. Xaricə ali təhsil almağa göndərilən tələbələrin Bakı dəmiryol vağzalından yolasalma mərasimində Parlament komissiyası üzvləri ilə yanaşı, Parlamentin və hökumətin üzvləri, tanınmış xeyriyyəçilər, iş adamları, din xadimləri, ictimaiyyətin nümayəndələri iştirak edirdilər. 10 nəfərin İngiltərəyə, 23 nəfərin İtaliyaya, 45 nəfərin Fransaya, 9 nəfərin Türkiyəyə, 13 nəfərin Rusiyaya göndərilməsi qərara alınmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin V hökumət kabinetində maarif naziri işləyən Həmid bəy Şahtaxtinski Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşova məktub yazıb bu gənclərin ali məktəblərə yerləşdirilməsi və xaricdə yaşayış yeri ilə təmin olunmasına qayğı ilə yanaşmağı ondan xahiş etdi. Seçilən tələbələr 1920-ci ilin soyuq yanvar günündə Parlament və hökumət üzvlərinin, tanınmış iş adamlarının, din xadimlərinin, ictimaiyyətin iştirakı ilə təntənəli şəkildə yola salındı, 13 nəfəri isə Rusiyada vətəndaş müharibəsi başladığına görə göndərmək mümkün olmadı. Dövlət hesabına xaricə ali təhsil almağa göndərilən tələbələrdən başqa, Parlament komissiyası tərəfindən 31 nəfər əlavə abituriyent də seçilmişdi ki, onların da öz hesabına, yaxud mesenatların maliyyə dəstəyi ilə Qərbi Avropa ölkələrinin ali məktəblərində təhsil alması nəzərdə tutulmuşdu. Xaricə göndərilən həmin tələbələrin xərci üçün hökumət Xalq Maarif Nazirliyinin sərəncamında olan dövlət xəzinəsindən 7 milyon manat ayırmışdı. Avropaya göndərilənlərin hər biri üçün 1000 frank yolxərci, hər ay isə 400 frank təqaüd, Rusiyaya göndərilənlər üçün isə 3 min rubl yolxərci və hər ay bir o qədər də təqaüd nəzərdə tutulmuşdu. Dövlət hesabına oxuyan tələbələr təhsilini başa vurduqdan sonra hökumətin göndərdiyi yerdə 4 il işləməli idilər [10, s. 191-195].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi 2 il ərzində bütün çətinliklərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, xalq maarifinin yenidən təşkili sahəsində xeyli iş görüldü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakı Dövlət Universiteti, Kənd Təsərrüfatı İnstitutu, Pedaqoji İnstitut və Dövlət Konservatoriyasının açılması üçün müəyyən təşkilati işlər aparsa da, o dövrdə yaranmış tarixi-siyasi şərait yalnız Bakı Dövlət Universitetini təsis etməyə imkan verdi.

1920-ci il aprelin 27-də XI Qırmızı ordu Azərbaycanı işğal etdi. Milli hökumət devrildi. Süngülər üstündə hakimiyyətə gələn bolşeviklər Milli

hökumət üzvlərinin böyük əksəriyyətini cismən məhv etdilər. Ölümdən qurtulanlar isə mənəvi terrora məruz qaldılar. İctimai-siyasi və mədəni həyatda köklü dəyişikliklərin əsası qoyuldu. O dövrdə Rusiyada olduğu kimi, Azərbaycanda da ictimai fikrə təsir göstərə biləcək insanların böyük əksəriyyəti sosialist inqilabını dərhal qəbul etmədilər. Sovet hökumətinin təhsil sahəsinə dair göstərişlərini utopiya, yaxud da şüurlu yalan hesab edərək bolşeviklərlə əməkdaşlıq etməkdən qəti imtina etdilər. Hələ o dövrdə görkəmli rus mütəfəkkiri Georgi Valentinoviç Plexanov uzaqgörənliklə yazırdı: “Baş vermiş inqilab qədim Çin və Peruvin imperiyaları kimi siyasi eybəcərliyə, yəni kommunizm zəminində təzələnmiş çar despotizminə gətirib çıxara bilər” [9, s. 13].

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulan kimi respublikada xalq maarif sistemi sosializm ideologiyası əsasında təşkil edilməyə başlandı. Bu işdə Sovet Rusiyasının ümumi təhsil modeli əsas götürüldü. Vahid dünyəvi əmək məktəbi, oğlanlarla qızların birgə təhsili, pulsuz təhsil, təhsildə hüquq bərabərliyi prinsipləri ön plana çəkildi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti dövründə təhsil tamamilə yeni məzmun kəsb etdi. Sovet dövrünün təhsil siyasəti “sosializm və kommunizm quruculuğu” işinə istiqamətlənmiş nəsil yetişdirməyə yönəlmişdi. Bu məqsədlə bütün sovet respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda geniş məktəb şəbəkəsi yaradıldı, onların tədris-maddi bazasının möhkəmləndirilməsi, pedaqoji kadrlarla təmin edilməsi, dərslük və dərs vəsaitləri ilə pulsuz təchiz olunması sahəsində müvafiq tədbirlər həyata keçirildi, məktəbyaşlı uşaqların hamılıqla icbari ümumi orta təhsillə əhatə olunmasına şərait yaradıldı. Qısa bir müddət ərzində icbari ibtidai təhsil (1930- 1934-cü illər), icbari natamam orta təhsil (yeddiillik - 1935— 1958-ci illər, səkkizillik - 1959- 1966-cı illər), icbari ümumi orta təhsil (1967— 1975-ci illər) həyata keçirildi [9, s.13].

Sovet hakimiyyəti dövründə də Qarabağ bölgəsi və Şuşa şəhəri elm-təhsil sahəsində öz inkişaf dinamikasını qorumaqda idi.

Azərbaycanın tanınmış, sayılıb-seçilən təhsil ocaqlarından biri olan Şuşa Mədəni-Maarif Texnikumu 1922-ci ildə Şuşa Müəllimlər Seminariyası kimi fəaliyyətə başlamışdır. Həmin il seminariyaya 76 nəfər qəbul edilmişdir. 30-cu illərdən 70-ci illərədək Qarabağın müxtəlif rayonlarında - Ağdam, Şuşa, Füzuli və Laçında pedaqoji məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Respublika rəhbərliyi bu təhsil ocaqlarını birləşdirmək qərarını qəbul edəndə maddi-texniki baza, əlverişli coğrafi mövqe nəzərə alınaraq Şuşaya üstünlük verildi və həmin məktəblər Şuşa Pedaqoji Məktəbinin bazasında birləşdirildi. 1976/77-ci tədris ilindən təhsil ocağına əlavə iki ixtisas - kitabxanaçılıq və mədəni-maarif işi ixtisasları üzrə tələbə qəbulu keçirildi. Azərbaycan Respublikası Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin 11 noyabr 1981-ci il tarixli əmrinə əsasən pedaqoji məktəb Mədəni-Maarif Texnikumu adlandırıldı, buraya ibtidai sinif müəllimi ixtisası üzrə tələbə qəbulu dayandırıldı. Qəbul yalnız kitabxanaçılıq və mədəni-

maarif işi üzrə aparıldı. Ermənilərin separatçılıq fəaliyyətinin güclənməsi məktəbin tədris və təlim-tərbiyə işlərini pozdu.

1980-ci ilin sonunda respublikada 75 orta ixtisas məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 27-si Bakıda, 4-ü Naxçıvanda, 5-i Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində, qalan 39 texnikum isə Azərbaycanın 17 şəhər və rayonunda yerləşirdi.

60-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Xankəndi filialı yaradıldı. 1973-cü ildə isə Xankəndi Dövlət Pedaqoji İnstitutu yaradıldı. 1961-ci ildə Ağdam musiqi məktəbinin filialının bazasında Xankəndi orta ixtisas musiqi məktəbi yarandı. Burada təhsil Azərbaycan, rus və erməni dillərində aparılırdı. Məktəbdə 71 müəllim dərs deyirdi. Qəbul 8-ci sinif bazasında idi. Şuşada və ətraf rayonlarda milli musiqi sənətinin inkişafı üçün gözəl şərait, zəngin ənənə, musiqi mədəniyyətinə məhəbbət olduğunu, habelə məktəblərdə musiqi müəllimlərinin çatışmadığını nəzərə alaraq 1982-ci ildə Xankəndi Musiqi Məktəbinin Şuşa filialının bazasında müstəqil Şuşa Musiqi Məktəbi təsis olundu [9, s. 261].

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi ermənilər tərəfindən işğal olduqdan sonra bu ərazi ilə əlaqə kəsildi. Dağlıq Qarabağın Xocavənd, Ağdərə, Əsgəran, Xankəndi, Hadrut, Şuşa rayonlarında 126 məktəb və onların 904410 nüsxə kitab fondu olan kitabxanaları işğal altında qaldı [9, s. 616].

1992-ci ilin 8 may tarixində Şuşanın işğalından sonra Şuşanın məktəbləri ölkənin müxtəlif rayonlarında müvəqqəti məskunlaşılar. Hazırda Şuşa rayonunda 21 ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərir. Həmin məktəblərdə çalışan 480 nəfərə yaxın pedaqoji işçi 4 mindən artıq şagirdin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olur.

II Qarabağ – Vətən Müharibəsində Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın müzəffər ordusu Qarabağ bölgəsini düşmən tapdağından azad etdi. Hal-hazırda Qarabağ bölgəsində və Şuşa şəhərində quruculuq işlərinin tərkib hissəsi olaraq elm-təhsil müəssisələrinin infrastrukturunun qurulması istiqamətində ciddi işlər görülür.

Rəsmi məlumatlara görə, Şuşada yeni məktəbin tikintisi yekunlaşmaq üzrədir. Həmçinin Ağdamda 1 saylı orta məktəbin də tikintisi yekunlaşmaqdadır. Hər iki məktəb növbəti tədris ilindən istifadəyə veriləcəyi gözlənilir. Suqovuşan qəsəbəsində orta məktəbin tikintisi başa çatmış, Füzuli rayonunda isə peşə liseyi və orta məktəblərin tikintisi davam edir.

Ümumiyyətlə, qədim tarixə malik olan Azərbaycanda elm və təhsil sistemi həmişə dövlət sisteminin əsaslarını təşkil etmiş, tarixin bütün dövrlərində davamlı şəkildə inkişaf etmişdir. Azərbaycanda təhsil sistemi XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər əsasən ənənəvi əsaslara söykənmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən etibarən isə milli və dünyəvi xarakter daşımışdır. Azərbaycan təhsil sisteminin inkişafında Qarabağ və Şuşa şəhərinin təhsil

ənənələrinin böyük rolu olmuşdur. Xüsusilə də, XIX əsrdən etibarən Şuşa şəhəri Azərbaycan dünyəvi təhsilinin mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə., Rzayev V. Giiney Qafqaz xalqlarının pedaqoji əlaqələri tarixindən. Bakı, Təhsil, 2004.
2. Ağayev. R. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi. Bakı, Turxan, 2017
3. Ашурбейли С. Очерк истории средневекового Баку. Баку, 1964.
4. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı, 2007.
5. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 2007.
6. İshaqi N. XVI-XVII əsrlər Azərbaycanında məktəb və mədrəsələr. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, № 5, 1974.
7. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində. Bakı, 2003.
8. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. I cild, Bakı, Təhsil, 2011.
9. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi: 1920-1991-ci illər . II cild, Bakı, 2011.
10. Nəzərli Ə. Azərbaycan Cümhuriyyətində xalq təhsili (1918 -1920). Bakı, 2018.
11. Тревер К. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М., 1959
12. Yəqubi Ə. Azərbaycanda məktəb tarixinə dair bəzi qeydlər. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, № 6, 23 iyul, 1982-ci il.
13. Yəqubi Ə. Azərbaycanda ilk akademiya. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri, XI seriya, № 3, Bakı, 1966.